

TILDA MUROJAAT SHAKLLARIGA OID TADQIQOTLAR TARIXI

Uktamov Muxammadkarim Vahobjon ogli
English Teacher at Central Asian Medical University
uktamovmuhammadkarim@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada tilshunoslikda murojaat shakllarining tadqiq etilishi tarixi, bu boradagi asosiy nazariy yondashuvlar va olimlarning qarashlari filologik tahlil qilinadi. Murojaat vositalari lingvistik tahlil obyekti sifatida qachon va qanday shakllanganligi, ularning semantik-pragmatik funksiyalari, ijtimoiy kontekstda tutgan o'rni tahlil etiladi. Maqolada g'arb va sharq tilshunosligida olib borilgan izlanishlar qiyosiy tahlil qilinib, zamonaviy yondashuvlar bilan uzviy bog'liq holda ko'rib chiqiladi. Tilshunoslik tarixida insonlar o'rtasidagi muloqot vositalarini tahlil qilish, xususan, murojaat shakllarini o'rganish alohida ilmiy yo'nalish sifatida shakllangan. Murojaat vositalari nafaqat til tizimining muhim elementi, balki u jamiyatning madaniy va ijtimoiy tuzilmasini aks ettiruvchi omil sifatida ham qaraladi. Ushbu maqolada tilshunoslikda murojaat shakllarini o'rganish tarixiy rivoji, asosiy bosqichlari va nazariy asoslari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: murojaat shakllari, tilshunoslik tarixi, lingvopragmatika, ijtimoiy tilshunoslik, nazariy yondashuvlar.

Introduction

Tilshunoslik tarixida insonlar o'rtasidagi muloqot vositalarini tahlil qilish, xususan, murojaat shakllarini o'rganish alohida ilmiy yo'nalish sifatida shakllangan. Murojaat vositalari nafaqat til tizimining muhim elementi, balki u jamiyatning madaniy va ijtimoiy tuzilmasini aks ettiruvchi omil sifatida ham qaraladi. Ushbu maqolada tilshunoslikda murojaat shakllarini o'rganish tarixiy rivoji, asosiy bosqichlari va nazariy asoslari tahlil qilinadi.

Ma'lumki, og'zaki so'zlashuv nutqidan tortib yozma matnlargacha gender jihatdan farqlanadi. Matnlar tuzilishi tekshirilganda, ayollar va erkaklar nutqining fonetik, leksik-frazeologik, grammatik, stilistik va boshqa turdagi farqlari yaqqol ko'zga tashlanadi. Ayollar va erkaklar nutqida fonetik xususiyatlar ham farqlanadi. O'zbek tilida ayollar nutqida unli fonemalarni cho'zib talaffuz qilish (k-a-a-a-tta, uz-o-o-q, bal-a-a-a-nd), undosh fonemalarni ikkilantirish (ma-z-z-za, esh-sh-shak, bash-sh-shara) kabi fonetik hodisalar ko'p uchrasa, erkaklar nutqida bunday holat ancha kam kuzatiladi. Ayollarda mantiq urg'usi juda faol qo'llanadi, pauza esa erkaklar nutqiga nisbatan juda qisqa bo'ladi. Ayollar va erkaklar nutqida qo'llanuvchi leksemalar ham o'ziga xos ahamiyatga ega. Tildagi yangilanish jarayonlari ayollarga nisbatan erkaklar tomonidan tez qabul qilinib, ilmiy va kasb-hunarga oid yangi leksemalar erkaklar nutqida ko'proq va faolroq. Shuningdek, ayollar kundalik turmushda neologizmlardan unumli foydalangan holda, rasmiy muloqotda undan qochishga harakat qilishadi. Ayol kishi tabiatan nafosat sohibalari bo'lganligi sababli, suhbat jarayonida ham jozibador va bo'yoqdor leksemalarni, shaxsiy munosabat ifodalovchi so'zlarni, ijobiy bo'yoqdor so'zlarni ko'proq

qo'llaydi. Suhbat predmeti biroz bo'rttirilgan holda bo'ladi. Emotsional holatlar: hayratlanish, sevinish, qo'rqish, nafratlanish, xafa bo'lish kabi ruhiy-fiziologik jarayonlarni ularda kuzatishimiz mumkin. O'zbek tilida ayollar va erkaklar nutqi sintaktik jihatdan ham tahlil qilinadi.¹

Ayollar suhbatdoshining fikriga qo'shilish yoki qo'shilmasligiga va shaxsiy munosabat ifodalashda suhbatdoshini xafa qilib qo'ymaslikka, iloji boricha uning ko'ngliga yoqadigan tarzda murojaat qilishga harakat qilishadi. Masalan, keyinroq borsak bo'lmaydimi, keyinroq borsak bo'lar ekan, keyinroq boraylik, keyinroq bora qolaylik, keyinroq bora qolaylik, maylimi?, keyinroq borsak nima deysiz?kabi.

Erkaklar esa bu holatda keyinroq boramiz, keyinroq borsak bo'ladi, keyinroq ham borsak bo'ladi, keyinroq borsak ham bo'laveradi ifoda shakllaridan foydalanishadi. Ayollar va erkaklar muloqot madaniyati o'ziga xos xususiyatga ega. Ular nutqining farqli xususiyatlari borasida tilshunoslikda bir qancha ishlar amalga oshirilgan bo'lib, ayrim xalqlarda ayollar nutqi alohida tadqiqot sifatida maydonga kelgan. Bunday farqlanish muhim ahamiyat kasb etib, muloqot madaniyatida muhim o'rin tutadi. O'zbek tilshunosligida keyingi yillardagi tadqiqotlarda oz bo'lsa-da, bu haqda yoritib o'tilgan. Jumladan, S.Mo'minov, Sh. Iskandarovalarning ilmiy tadqiqotlarida buni ko'rish mumkin.

Neytral vaziyatlarda erkaklarga ham, ayollarga ham birdek xos bo'lgan, yoki boshqacha qilib aytganda, jinsga ajratilmaydigan alohida nutqiy birliklarning talaygina ekanligini qayd qilamiz. Insonni tashqi ko'rinishi orqali jinsda farqlovchi bir qator nutqiy birliklar, formulalar mavjud. Muhim ahamiyatga ega bo'lgan gender stereotiplar tizimiga qahramonning nutqi, ismi, laqabi yoki shaxsini ifodalovchi belgilar kiradi. Ammo bevosita ismini o'qimasdan yoki bilmasdan ham qahramonning ayol yoki erkak ekanligini anglatuvchi tashqi belgilar mavjudligi ma'lum. Bunday tashqi belgilarga yuz tuzilishi, ifodasi, qad-qomat, tana a'zolari tuzilishi, ovoz va kiyim-kechak kabi omillarni kiritish mumkin. Erkak kishiga xoslikni bildiruvchi asosiy tashqi belgi-xususiyatlarga gavdaning ayolnikiga nisbatan yirik bo'lishi, yelkalarining keng bo'lishi, oyoq-qo'lning baquvvat va uzun bo'lishi, yuz tuzilishi ayolnikidan tubdan farq qilishi, asosan, soqol-mo'ylovning mavjudligidir. Bundan tashqari, faqat erkaklargagina xos bo'lgan xarakter xususiyati hamda muayyan xatti-harakatlar erkaklikning bosh va muhim ifodasi sifatida adib tomonidan qahramonlar tasvirida qo'llaniladi. Ana shu o'ziga xosliklar erkaklarga xos bo'lgan gender stereotiplarlarni tashkil qiladi.²

Ayol obrazini tasvirlashda nozik va sarvqomat, jozibador va latofatli, qosh-ko'zlarida erkakni sehlrab qo'yishga qodir kuch yoki jodusi bor, g'uncha dudog' va qirmizi yanoq, mayin va shirali ovoz sohibasi degan go'zalta'riflardan foydalanadi. Ana shu belgi va ta'riflar bevosita ayollarga xos bo'lgan gender sereotiplarni shakllantiradi. O'zbek tilining boy imkoniyatlari insonga qarindoshlik rishtalari bilan bog'langan shaxslarni turli nomlar bilan atash uchun keng ko'lamli manba bo'lib xizmat qiladi. Bunday nomlarda maskulinlik va feminlik belgilari yaqqol namoyon bo'ladi. Erkak kishiga nisbatan qo'llanuvchi nomlar orasida ota semasini ifodalovchi leksik birliklar, ayniqsa, alohida e'tirof etiladi. O'zbek oilasida, odatda, ayol o'z eriga ismi orqali

¹ Адмони В.Г. Основы теории грамматики. – Москва – Ленинград: Наука, 1964. – 104 с.

² Акбарова З.А. Ўзбек тилида мурожаат шакллари ва унинг лисоний тадқиқи: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2007. – 154 б.

juda kam hollarda murojaat qiladi. Boisi, ayolning o'z eriga bo'lgan cheksiz hurmati, qadrlashi, shu bilan birga faqat sharq ayollarigagina xos bo'lgan nafaqat o'z turmush o'rtog'iga, balki oilaning boshqa a'zolariga ham andisha, xijolat yoki uyalish kabi tuyg'ularning ustunligidandir. Shu sababli xotin o'z eriga odam, bu kishi, aka (ismiga qo'shib), begim, jonim, azizim kabi murojaat shakllarini qo'llaydi. Odam, bu kishi, aka kabi leksik murojaatlarni, odatda, suhbatdoshlar davrasida ishlatsa, begim, jonim, azizim kabi murojaat shakllarini o'zaro suhbatda, faqat er-xotin o'rtasidagina qo'llaydi. Ayol semasini ifodalovchi leksik birliklar bilan birga qo'llanuvchi sifatlovchilarni kuzatar ekanmiz, bu birliklarda murojaat etilayotgan ayolga nisbatan so'zlovchining munosabati yaqqol namoyon bo'ladi. Masalan, yostiqdosh, rafiqqa, xotin, jonon kabi lug'aviy birliklarda ayolga bo'lgan munosabat jufti halolidan tortib, boshqacha mazmundagi murojaatni ham ko'rishimiz mumkin. Ayolga otasi ismini qo'shib aytish yoki xo'jayin deb murojaat qilish uning oiladagi mavqeyi birmuncha yuqoriligini, shuningdek, hurmatga sazovorligini bildiradi.³

Muloqotning jins jihatidan xoslanishi muhim ahamiyat kasb etib, sotsiologiyatning o'rganish muammolaridan biri sanaladi. Murojaat shakllarini jins jihatidan tahlil qilganda, erkak va ayol kishilarning nutqida qo'llaniladigan murojaat shakllari hamda erkak va ayol kishiga nisbatan qo'llaniladigan murojaat shakllari tarzida tahlil qilish lozim. O'zbek tili va uning shevalariga mansub iboralar ham jins ko'rsatish xususiyatiga ega. Chunki o'zbek tilida iboralar ayollar nutqida yoki erkaklar nutqida ishlatilish ko'lam jihatidan ham farqlanib turadi. Masalan, bu iboralarning ko'pchiligi nutqiy jarayonlarda erkak va ayollarga nisbatan qo'llanib, ularga xos xususiyatlarni ta'sirchan va obrazli ifoda etishi bilan ajralib turadi. Nutqda uchraydigan shunday ibora va so'zlar borki, ular faqat ayollar nutqiga xos yoki aksincha ayrim birliklar erkaklar nutqiga xoslangan. Masalan, erkaklar va ayollar tomonidan qo'llanuvchi iboralar bir-biridan tubdan farqlanadi. O'zbek tilida shunday iboralar borki, ular faqat erkaklar nutqidagina qo'llaniladi. Jumladan, "Burnini yerga ishqamoq", "Dabdalasini chiqarmoq", "Jig'ini ezib qo'ymoq", "Abjag'ini chiqarmoq", "Yulduzni benarvon uradigan" kabi ko'plab iboralar asosan erkaklar nutqida qo'llanishi bilan o'ziga xoslik kasb etadi. Xotinqizlar nutqiga esa ko'proq "aylanay", "o'rgulay", "qoqindiq", "girgittan bo'lay" singari so'z va iboralar xos bo'lib, ular turli nutqiy vaziyatlarda ijobiy ma'no nozikliklarini ifodalovchi leksik vositalar hisoblanadi. Shuningdek, ayollar va erkaklar tomonidan qo'llanish xususiyatiga ko'ra ayol va erkakka nisbatan qo'llanilishiga ko'ra iboralar ham jinsga munosabati nuqtayi nazaridan farqlilik kasb etadi. Tarixiy davrda, tarixiy romanlarda ham erkak va ayollar nutqining o'ziga xos farqli holatlarini ko'rish mumkin. Bu farqli holatlar murojaat shakllarida o'z ifodasini topgan. Murojaat shakllari yana shu jihati bilan xarakterliki, ularda so'zlovchi va tinglovchining jinsi yaqqol namoyon bo'ladi. Buni oddiy muloqot madaniyatimizda ham uchratish mumkin. "Ayollar nutqida "ovsin", "dugonajon", "egachi", shuningdek turmush o'rtoqlariga qarata "dadasini" murojaat shakllari mavjud" Tarixiy asar leksikasida, asosan, oliy tabaqadagi ayollarga nisbatan "begim", "xonim", "hazrat begim", "oliy nasab begim" kabi murojaat shakllari qo'llangan. "Egachi" murojaat shakli SH. Iskandarova dissertatsiyasida ayollarga xos bo'lgan

³ Апресян Ю.Д. Прагматическая информация для толкового словаря. Коннотации как часть прагматики слова // Ю.Д. Апресян. Избранные труды в 2 т. Т. 2. Интегральное описание языка и системная лексикография. – Москва: Языки русской культуры, 1995. – 768 с.

murojaat shakli deb qaraladi. Ya'ni ayol adresant muloqoti jarayonida qo'llanadi. Bu murojaat shakli XIV- XV asrlarda erkaklar nutqida ham opa-singilga nisbatan qo'llanilganligini ko'rish mumkin. Asosan, rasmiy sharoitda qo'llaniluvchi bu murojaat shakllari nutqning norasmiy sharoitida qon – qarindoshlik terminlari bilan almashadi, ya'ni ijtimoiy guruh a'zolari o'z sotsial rollarini o'zgartirsalar, ular nutqi ham shunga muvofiq o'zgaradi.⁴ Hozirgi muloqot madaniyatimizda qo'llanilmaydigan bu murojaat shakllari tarixiy davrda ayollarga nisbatan faol qo'llangan. "Xolamullo", "hazrat momo" murojaat birliklari qo'llanilgan bo'lib, Samarqand va uning atrofidagi viloyatlar shevasida yoshi katta ayol tinglovchiga nisbatan qo'llaniladi. "Momo" qarindoshlik termini ko'proq Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida keksa yoshdagi ayol adresatlarga nisbatan ishlatiladi. Murojaat shakllarining yosh jihatdan ijtimoiy xoslanishi o'zbek muloqot madaniyatining asosini tashkil qiladi, chunki boshqa millatlardan farqli o'laroq, o'zbeklar milliy mentalitetida shunday hurmat kategoriyalari bor-ki, ular kommunikantlarning yoshini yaqqol namoyon qiladi. Bunday holatni nutqiy etiketlarning barchasida kuzatish mumkin. Yoshga va jinsga oid farqlar so'zlovchi nutqida o'z ifodasini topadi. Shuning uchun so'zlovchining nutqida qo'llanuvchi so'zlar, frazeologizmlar, gaplarning grammatik qurilishi u haqda muayyan ma'lumotlar beradi. O'tkir Hoshimovning «Tushda kechgan umrlar» asaridan olingan quyidagi matndagi erkak va ayol nutqiga e'tibor beraylik: – O'zing ahmoqsan! – dedi Komissar zarda bilan. – Necha marta aytdim: kuyovingni sudga ber! Moyagini bir burasa, qizingga dom olib beradi. Yo uchastkasining yarmini kesib beradi. «Bir kamim qizimning kundosh bilan bir hovlida turishi qoluvdi, bolalarini o'ksitib», – deb o'yladi Qurbonoy xola dili og'rib. – Mayli, – dedi sekin. – Xudoga soldim. Komissar kuldi. Kulishi g'alati. Xuddi odamni mayna qilgandek «xex-xex-xex», deydi. – Xudoning sendan boshqa ishi yo'q! Falonchi bandamning arzi holini eshitaman, deb ko'zi uchib turibdi. «E-e! Tezroq daf bo'lsang-chi! Sen bilan gaplashib yurakni qon qilgandan ko'ra...». Muloqotda ishtirok etgan ishtirokchilardan Qurbonoy xola turmush qiyinchiliklari oldida o'zini yo'qotmagan oddiy farrosh. U odob, hayo mezonlariga amal qilib boshqalar to'g'risidagi fikrlarini oshkora bayon qilmaydi. Uning munosabati badiiy matnda ko'proq ichki nutq shaklida beriladi. Yozuvchi ichki monolog vositasida ayollar nutqiga xos gender xususiyatlarni saqlab qolgan. Muloqotning ikkinchi ishtirokchisi Komissar esa yoshligidan sho'rolar mafkurasi ta'sirida ulg'aygan, umri davomida shu mafkura manfaatlarini himoya qilgan. Uning nutqida hammaga shubha bilan qarash, ayollarni mensimaslik, beshafqatlik xususiyatlari kuchli. U suhbatdoshining ayol kishi ekanligini hisobga olmay, tortinmay «ahmoq», «moyagini buramoq» kabi so'z va iboralarni qo'llaydi. Bu uning axloqsiz, uyatsiz va madaniyatsiz kishi ekanligidan dalolat beradi. So'zlovchining kim ekanligi namoyon bo'lishida haqorat ifodalovchi so'zlarning ham o'z o'rnini bor. Ko'rinadiki, fikr ifodalash uslubining o'ziga xosligi, gaplarning grammatik qurilishi, emotsional-ekspressiv, baholovchi birliklarning ishtirok etishiga ko'ra ayollar va erkaklar nutqi keskin farqlanadi. Bu esa erkak yoki ayolning jamiyatda

⁴ Арипова А. Нотиклик нуткининг лисоний-услубий воситалари: Филол.фан.ном. ... дис. автореф. – Тошкент, 2002. – 22 б.

egallab turgan ijtimoiy mavqeyi, turmush tarzi, voqelik faktlariga munosabati, lisoniy zaxirasi kabi omillar bilan bog'liq.⁵

Tilshunoslik tarixida murojaat shakllari ko'plab nazariy yo'nalishlar doirasida tahlil etilgan. Ular muloqotning asosiy pragmatik unsurlaridan biri bo'lib, jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarning til tizimidagi aksidir. Murojaat vositalarining tarixiy rivojlanishini o'rganish orqali til va jamiyat o'rtasidagi murakkab munosabatlar tahlil etiladi. Kelgusida ushbu sohada ko'proq korpusga asoslangan tahlillar va kross-madaniy tadqiqotlar olib borilishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Austin, J. L. (1962). How to Do Things with Words. Oxford University Press.
2. Searle, J. R. (1969). Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge University Press.
3. Leech, G. N. (1983). Principles of Pragmatics. Longman.
4. Sapir, E. (1921). Language: An Introduction to the Study of Speech. Harcourt, Brace and Company.
5. Арутюнова Н.Д., Падучева Е. В. Истоки, проблемы и категории прагматики// Новое в зарубежной лингвистике. Вып.16. – Москва: Прогресс, 1985. – 504 с.
6. Арипова А. Нотиклик нутқининг лисоний-услубий воситалари: Филол.фан.ном. ... дис. автореф. – Тошкент, 2002. – 22 б.
7. Апресян Ю.Д. Прагматическая информация для толкового словаря. Коннотации как часть прагматики слова // Ю.Д. Апресян. Избранные труды в 2 т. Т.
8. Интегральное описание языка и системная лексикография. – Москва: Языки русской культуры, 1995. – 768 с.
9. Акбарова З.А. Ўзбек тилида мурожаат шакллари ва унинг лисоний тадқиқи: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2007. – 154 б.
10. Адмони В.Г. Основы теории грамматики. – Москва – Ленинград: Наука, 1964. – 104 с.

⁵ Арутюнова Н.Д., Падучева Е. В. Истоки, проблемы и категории прагматики// Новое в зарубежной лингвистике. Вып.16. – Москва: Прогресс, 1985. – 504 с.